

המכון לחקר המתודולוגיה המודיעינית

המרכז למורשת המודיעין

מחקר עומק: להתראות "האביב הערבי": "הטלטלה האזורית" כקונספציה שמוטב לנפץ לפני שתתנפץ עלינו

אופק איש מעש

מרץ 2018

מפגינים בכיכר תחריר לאחר הודעת ההתפטרות של הנשיא מובארק, פברואר 2011

מאת Jonathan Rashad - Flickr, CC BY 2.0,
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=13535760>

אנשי מודיעין באקדמיה ובמערכת הביטחון מסכימים כי קונספציה היא כלי חיוני בעבודת המודיעין. הסכנה מתחילה כאשר הקונספציה הופכת דוגמטית וקשיחה ואינה משתנה נוכח פיסות מידע והתרחשויות סותרות. המושג "טלטלה אזורית", אשר שימש אנשי ביטחון ומדיניות להבנת האירועים ששטפו את המזרח התיכון בראשית 2011, הפך עם הזמן לקונספציה בפני עצמה, אשר לבני הבניין שלה הן אי-היציבות, אי-הודאות, הנפיצות וההתהוות. כמו הקונספציה של יום כיפור, אשר אפשרה לראות אז בכל קידום כוחות והשמשת מערכי חירום - תרגיל, ובכל רמז מדיני - הונאה; כך גם היום, בכל תופעה, בכל תקרית, בכל עימות אפשר לראות את טביעות אצבעותיהן של ההתהוות, הדינמיות והנפיצות. חיבור זה טוען כי במזרח התיכון בפתחה של שנת 2018, אפשר לזהות מידה רבה יותר של יציבות, ודאות והפעלת כוח מחושבת ורציונאלית. אם מקבלים ניתוח זה, הרי שניצב בפנינו מזרח תיכון "עמוק" אשר הצליח לשרוד את מאורעות "הטלטלה" והוא חזק יותר מכוחם של הטכנולוגיה בעידן המידע, הכסף הסעודי וערכי המערב הדמוקרטי. מזרח תיכון שאפשר וצריך להבין אותו במסגרת תפיסתית ובכלים מסוג אחר. טענה זו מחייבת דיון מתודולוגי סביב שאלות יסוד כגון כיצד נדע אם הקונספציה צריכה להשתנות? מהי המסה הקריטית של סתירות ואי התאמות המחייבת הטלת ספק בתקפותה של הקונספציה? האם ניתן בכלל לקבוע מסמרות בעניין זה? הנייר שלפנינו בוחן את תקפותה של קונספציית "הטלטלה האזורית" ומטיל בה ספק, ועל בסיס זה מנסה להתמודד עם השאלות המתודולוגיות המטרידות הללו כהזמנה לחשיבה נוספת.

על התרומה והתפוקה השולית הפוחתת של הקונספציה

קונספציה, כותב אורי בר יוסף, היא "מסגרת חשיבתית על בעיה מסוימת, המקנה סדר ומשמעות לפיסות המידע הרלוונטיות לתפישה נכונה של אותה בעיה"¹. צבי לניר מתאר את תהליכי החשיבה הקונספטואליים כתהליכים דדוקטיביים המתחילים מניסוח של תיאוריות פשטניות וכוללניות, מהן נגזרים ההיסקים והפסוקים הקונקרטיים לגבי המציאות.² על פי לניר, הבעיות הבסיסיות שאתן מתמודד המודיעין הממלכתי - קרי, המודיעין הלאומי והאסטרטגי - מחייבות יצירה של הנחות תיאורטיות, המתנווכות בין המידע להערכה. לטענתו, ולטענת רבים אחרים, קונספציה היא לפיכך כלי עבודה חיוני בעבודת המודיעין.

הבעיה מתחילה כאשר הקונספציה הופכת לדוגמה, ונעשית קשיחה בפני מידע סותר. למעריך המודיעיני ישנה נטייה לייחס ערך אבחוני גבוה למידע התואם את הערכתו, ואילו המידע הסותר או המפריך את ההערכה זוכה לערך אבחוני נמוך ונזנח בשולי הדרך. התוצאה היא פער הולך וגדל בין המציאות לבין הדימוי על המציאות, המוביל לכשלים מודיעיניים ולהפתעות.³ מאחר והחשיבה הקונספטואלית, על מגרעותיה והטיותיה הקוגניטיביות, הפוליטיות והתרבותיות, היא מובנית באופן שבו בני אדם מעבדים מידע ומתמודדים עם המציאות המורכבת, טוענים חוקרי מודיעין באקדמיה ובמערכת הביטחון, כי על המעריכים המודיעיניים להיות מודעים כל העת לקונספציה שבבסיס הערכותיהם. כך, גורס יואל בן פורת, על המעריך לגלות "ערנות מתמדת, רעננות ומידה סבירה של ביטול עצמי ושל צניעות, כדי לשמור על גמישות הקונספציות שלו".⁴

ואולם, היחס הדו-ערכי (אמביוולנטי) במקרה הטוב והשלילי במקרה הרע, הקיים בקרב גופי המודיעין ביחס למושג הקונספציה, תורם לכך שהקונספציות - הגם שהן קיימות ונוכחות כמרכיב חשוב בהערכה - אינן חשופות ומפורשות. במקרה כזה, אי אפשר לרדת לעומקן של הנחות היסוד שלהן ולהציב אותן באור ביקורתי, אשר יחסן אותן בפני שגיאות או יערער אותן בפני התרחשויות ופיסות מידע מפריכות. אליבא דלניר, היחס בקרב המודיעין לקונספציה, המונע דיון חשוף וביקורתי בה, נעשה בבחינת "נבואה המגשימה את עצמה".⁵

בחלקו הראשון של מאמר זה נציג, כאמור, את "הטלטלה האזורית" - המסגרת התפיסתית להבנת האירועים במזרח התיכון בשנת 2011 - כקונספציה עקבית המלווה אותנו עד היום.

¹ אורי בר-יוסף, **הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה** (ישראל: זמורה ביתן, 2001), 100-101.

² צבי לניר, **ההפתעה הבסיסית** (תל אביב: המרכז למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת תל אביב, תשמ"ג 1983), עמ' 136-138.

³ שם, עמ' 139.

⁴ יואל בן פורת, "הערכות מודיעין (estimates) - מדוע הן קורסות?", **מודיעין וביטחון לאומי**, בעריכת צבי עופר ואבי קובר (תל אביב: מערכות, 1988), עמ' 242.

⁵ לניר, **ההפתעה הבסיסית**, עמ' 145-146.

על ידי חשיפה ודיון במערכת ההיגדים המרכיבים את הקונספציה הזו, נבחן את תקפותם בחלוף שבע שנים ונעמוד על הצורך בערעור הקונספציה, ואולי אף בניפוצה והחלפתה.

"הטלטה האזורית" כקונספציה

שבע שנים חלפו מאז פרוץ האירועים שזכו לכינוי "האביב הערבי". זוהי נקודת זמן טובה לבחון היכן אנו עומדים היום ביחס לאותם אירועים. האם ההבנות שניסחנו אז עדין תקפות גם היום? ואם לא, האם אפשר להניח להן להיות נחלת העבר ולנסח הבנות חדשות?

בספרו "המחקר המודיעיני: בירור המציאות בעידן של תמורות ושינויים", הקדיש תת-אלוף (במיל') איתי ברון, ראש חטיבת המחקר באמ"ן בשנים 2011-2015, פרק שלם לאירועים אשר עיצבו את כהונתו.⁶ האירועים זכו באמ"ן, וכפי שמופיע בספר, לכינוי "טלטה אזורית" - מושג המעיד על האופן שבו הבין ברון את האירועים. "הטלטה" תוארה על ידו כ"התרחשות בקנה מידה היסטורית" וכ"מעצב-העל של השנים הבאות". ברון העריך כי ל"טלטה" תהיה השפעה דרמטית על המזרח התיכון, וכי האזור כפי שאנו חווים אותו כעת נתון "בין סדר ישן שהתמוטט לבין סדר חדש שטרם התעצב". את תקופת המעבר הזו איבחנו ברון כמאופיינת באי-ודאות, אי-יציבות ונפיצות (עמ' 27).⁷ עד כמה באמת זעזעה "הטלטה" את האזור? והאם האבק שקע, וכבר אפשר לדבר על סדר אחר?

ניצחון "המדינה"

הנגזרת המרכזית של "הטלטה" הייתה התערעורת המשטרים, כתוצאה מהתערעורת הציבורים (עליהם יורחב בהמשך). משטרים אכן חוו זעזועים, ומקצתם - שלושה ליתר דיוק - גם נפלו והתחלפו באחרים, בתוניסיה, בלוב ובתימן. אבל ככלל, המשטרים באזור נשארו על כנם וניתן לקבוע כי "המדינה" כמוסד וכרעיון במזרח התיכון ניצחה את המתחרים הלא-מדינתיים - את הציבורים, התנועות הפוליטיות, הארגונים האלימים והרעיונות. בשני המוקדים העיקריים שמשכו את תשומת הלב מאז 2011 - מצרים וסוריה, בחלוף שבע שנים, ניתן לומר בזהירות כי לא קרה שינוי יסודי אמיתי, ואפשר שאף חזרנו לנקודת ההתחלה. במצרים, המהפכה הולידה בתוך זמן קצר הפיכת-נגד, ו"הסדר הישן" הושב על כנו. בסוריה, משטר אסד נלחם על חייו ובעזרת סיוע מכוחות חיזוניים, סוריה נמצאת כיום במצב שבו ארגוני ההתנגדות האלימים כמעט הושמדו לחלוטין, ההתנגדות הפוליטית פוררה ודוכאה, השליטה הושגה ברוב חלקי המדינה והלגיטימציה של אסד ושל רעיון הרפובליקה הסורית עוברת כעת הליך שיקום מואץ. גם בעיראק, אשר הייתה מטולטלת כבר כמעט עשור לפני 2011, ניתן כיום לראות את עוצמתו של מוסד המדינה ואת התמיכה הפוליטית - חיצונית

⁶ בחרתי להסתמך על ספרו של תא"ל (במיל') ברון כנקודת הייחוס המרכזית, שכן כראש חטיבת המחקר באותן שנים, הטיב לנסח את ההבנות על אודות התקופה בצורה בהירה ותמציתית ולהנחיל את התפיסה לצבא, למודיעין הצבאי וככל הנראה גם לחוגים נוספים בישראל העוסקים בענייני מדיניות וביטחון. על אף שעל חלק מההבנות אפשר היה לערער בעת התרחשות האירועים, כמי ש"יודע את העתיד", אין בכוונתי לתקוף את היושרה והעומק האינטלקטואלי של הדברים (וודאי שלא את הדובר עצמו), והביקורת נעשית מתוך כבוד רב לשניים.

⁷ איתי ברון, **המחקר המודיעיני: בירור המציאות בעידן של תמורות ושינויים** (הוצאת המרכז למורשת המודיעין, 2015), עמ' 27.

ופנימית - ברעיון המדינה העיראקית השלמה. הכורדים הלכו אך לפני כחצי שנה למשאל עם על עצמאות החבל, אולם ההליך הדמוקרטי הוצג כאקט סמלי בלבד, ומטרתו הייתה לשפר את עמדת המיקוח של ההנהגה הכורדית מול השלטון המרכזי בבגדאד (גם אם במבחן התוצאה נכשל בכך). בהתפתחות נוספת ולא פחות מפתיעה בזירה העיראקית, הודיעו גם כמה מהמיליציות השיעיות הגדולות - בהן "ארגון בדר", "עצא'ב אהל אל-חק" ו"פלוגות השלום" - על מסירת נשקן למדינה לאחר הניצחון על דאע"ש, ועל הפיכתן לתנועות חברתיות. לצד זאת, ראוי לציין גם את מה שלא קרה במהלך שבע השנים האחרונות, וזה שגם מדינות שנחשבו בתחילה למועדות לפורענות - אם בשל היציבות הפוליטית השברירית ואם בשל המשטר הנוקשה ו"הפריד", כגון ירדן, לבנון וסעודיה, לא טולטלו ונפלו. להפך, אלו הוכיחו יכולות עמידות ויציבות מרשימות, מעבר לכל התחזיות וההערכות, דווקא הודות להתלכדות הגורמים והמחנות הפוליטיים סביב סמלי המשטרים הקיימים (המלוכה, הצבא וכן הלאה).

ניצחון הגבולות

מוטיב מרכזי מאד במסגור של "הטלטלה" היה במילותיו של ברוך "תיקון מאוחר ואלים לחלוקה המלאכותית של המעצמות את המזרח התיכון למדינות לאום לאחר מלחמת העולם הראשונה".⁸ הרעיון של אתגור הסכמי סייקס-פיקו ושרטוט הגבולות במזרח התיכון, בתזמון הקוסמי של 100 שנים לכינונם, הילך קסם על פרשנים, אקדמאים ופוליטיקאים. אולם, בחינה מדוקדקת של ההתייחסות של השחקנים למושג הגבולות ולגבולות המדינתיים המוכרים של המזרח התיכון מגלה כי למעט דאע"ש, כל השחקנים - ישנים וחדשים, מדינתיים ולא-מדינתיים, המשיכו לרחוש כבוד רב לגבולות המוכרים. רוב רובם של גופי וארגוני האופוזיציה הסורית, לרבות הכורדים בצפון המדינה, שואפים לראות את סוריה חוזרת לתפקד בתחומיה המוכרים, גם אם כל אחד מהם חוזה צורת משטר אחרת בדמשק. לדוגמה, גם כאשר מצבה של האופוזיציה הסורית היה בכי רע, היא סירבה לקבל את הסכם אזורי ההרגעה שהציעה רוסיה במאי 2017, בין היתר בתואנה שההסכם מניח את התשתית לחלוקת סוריה. אפילו חזבאללה, אשר יצא את גבולות לבנון בשנת 2013 כדי לסייע למשטר אסד, המשיך כל העת לכבד את הגבול שבין לבנון לסוריה ולהקפיד בריבונותן של השתיים. העדיפות מבחינת חזבאללה הייתה בראש ובראשונה להגן על גבולות לבנון. כך, מרבית הלחימה שלו הייתה לאורך הגבולות מול דאע"ש וחזית אלנוסרה, וכמה מהפעולות שיזם מול ישראל היו גם הן בתגובה לפעולות ישראליות נגדו בשטח לבנון, בעוד שמרבית הפעולות בשטח סוריה עברו ללא מענה (למעט סיכולי אישים). גם חלק מהפליטים הסורים, אשר מצאו מקלט משך מרבית שנות הלחימה בעיירות גבול בלבנון או בתורכיה, עם השבת השקט הארעי על כנו חזרו - או יותר נכון הוחזרו - לבתיהם בסוריה, רק כמה מאות מטרים מצדו השני של הגבול.

⁸ ברוך, המחקר המודיעיני, עמ' 28.

תבוסת הציבורים וניצחון הדיכוי

יציאת הציבור הערבי לרחובות, במחאה על עוולות פוליטיות וכלכליות-חברתיות, הייתה לכאורה התופעה אשר הניעה את "הטלטלה" והייתה לסמל המזוהה ביותר עמה. אולם, בחינה של מה שקרה - או יותר נכון, לא קרה - כתוצאה מתנועות ההמונים, מעיד לדעתי על היותה תופעה חד-פעמית, שולית במהותה וזניחה בהשפעתה על עתיד המזרח התיכון. הדבר הראשון שלא קרה הוא שמתנועות ההמונים לא נולדו כוחות פוליטיים חדשים, אשר תרגמו את התביעות של הציבור הרחב לשינויים באופי המשטר או במפה הפוליטית. תנאי זה הוא תנאי הכרחי להוכחת ההצלחה והאפקטיביות של תנועות ההמונים. אולם, ההפך הוא שקרה. ההמונים דוכאו וחזרו לבתייהם, והשחקנים הפוליטיים המוכרים מלפני "הטלטלה" השתלטו מחדש על הסדר, ולכל היותר במקרים בודדים השתנתה חלוקת הכוח ביניהם. כך למשל, במצרים לא נולדה תנועה פוליטית מתוך מחאת ההמונים, אך תנועת "האחים המוסלמים" הוותיקה הצליחה לתרגם את המחאה לכוח אלקטורלי ואף לאחוז במוסדות השלטון לפרק זמן קצר, עד אשר השלטון הוחזר לידי מוסדות "המדינה העמוקה". דבר דומה התרחש גם בתוניסיה. בבחירות הפתוחות הראשונות שהתקיימו לאחר הדחת הנשיא, בן עלי, בסוף שנת 2011, ניצחה מפלגת "א-נהדא" האסלאמיסטית - הזרוע הפוליטית של התנועה האסלאמית שפעלה במדינה מאז 1981. בבחירות הכלליות השניות בשנת 2014, לאחר שנה של משבר פוליטי, ניצחה מפלגת "נידאא' תוניס", שהורכבה מבכירים לשעבר במשטר בן עלי; ומנהיגה - באג'י א-סבסי, שר החוץ בשנות ה-80, נבחר לנשיא. אמנם, המשטר התוניסאי נראה על פניו דמוקרטי ופתוח יותר כיום, אך הזמן יגיד אם השלטון הנוכחי יכבד את עקרון הכרעת העם וחילופי השלטון. בסוריה דווקא כן תורגמה המחאה העממית לתנועות פוליטיות, אולם תנועות אלו רקדו על פי רוב לפי החליל של פטרונים חיצוניים לסוריה, המחזיקים באינטרסים שונים ובשאיפות אחרות לעתיד סוריה, בעוד הן מחזיקות את הציבור שלהן כבן ערובה. וממילא, התנועות הפוליטיות הסוריות היו כה מפוצלות ומפולגות ביניהן, באופן שהקשה עליהן לייצר מומנטום צבאי ופוליטי נגד אסד, והקל על האחרון להכריע אותן ולהחזיר את המשטר על כנו, לפי שעה ללא דרישות והכרח לבצע שינויים (אם אלה יוצגו, הדבר יקרה מטעם רוסיה או ארצות-הברית).

הדבר השני שלא קרה הוא שההפגנות ועצרות המחאה ההמוניות לא הפכו לכלי שכיח ולפרקטיקה נהוגה וזמינה תחת ידם של הציבורים הערבים. במצרים, הצליח משטר א-סיסי להרתיע את הציבור מיציאה לרחובות ולדכא ביד קשה את אלה הבוחרים בכל זאת במחאה הציבורית כדי להשפיע. רק לפני כשנה, עלתה ברשתות החברתיות במצרים יוזמה הקוראת לציבור לצאת ולהפגין נגד העלאת מחירי המוצרים הבסיסיים, אך פעולות רכות וקשות של המשטר הצליחו לדכא את היוזמה ורק מעטים יצאו לרחוב. בירדן, בלבנון ובבחרין ההפגנות היו הביטוי הבלעדי ל"טלטלה". בבחריין יצא הציבור בהמוניו בתחילת האירועים, בהיקף של עשרות אלפים עד מאה אלף בשיא המחאה, אך עד מהרה נתקל בכוחות הצבא והשיטור של בחריין, מגובים בכוח הצבאי המפרצי "דרע אלג'זירה". עד שנת 2013, ההפגנות

בבחריין דוכאו כמעט לגמרי. בירדן ובלבנון, ההפגנות היו עקביות בשנים הראשונות ל"טלטלה", אך לא עברו את רף המאות עד אלפים בודדים של משתתפים, ולא השיגו שינויים בפועל. בעת הזו, אפילו נושאים שנחשבו עד היום כקונצנזוס במרחב הערבי - כמו ירושלים והסכסוך הישראלי-פלסטיני, מתקשים להוציא את ההמונים לרחוב. אדרבא, נראה שדווקא השלטונות השכילו לרתום את כלי "ההמון" לטובתם, ובמחוזות לא-ערביים במזרח התיכון, כמו תורכיה ואיראן, הציבור נקרא לצאת לרחובות כדי לחסום תופעות שליליות למשטר. כך היה ביולי 2016, כאשר ארדואן קרא לתומכיו לצאת לרחובות אנקרה ואיסטנבול ולסכל את ניסיון ההפיכה הצבאית; ולאחרונה, כאשר משטר האייתוללות גייס את ההמונים בערים המרכזיות לצאת ולהפגין את תמיכתם ברפובליקה האסלאמית ובממשלה מול גלי המחאה בפריפריה.

ניצחון ההרתעה והרציונאליות על "הנפיצות"

בספרו, כותב תא"ל ברון כי בשנת 2012 הוסיף אמ"ן את ה"נפיצות" כאחד מסימני "הטלטלה". המשמעות היא ש"האירועים במסגרתה [של הטלטלה] יזלגו יותר ויותר לשטחה של ישראל ויאלצו אותה גם להפעיל את כוחה לסיכול איומים מתהווים".⁹ ואכן, הנפיצות שמתאר ברון התכתבה עם אירועים שהתרחשו בשנתיים הראשונות ל"טלטלה". בתוך כך, ניתן למנות את פריצת גדר המערכת בגבול רמת הגולן על ידי המון מגויס מטעם המשטר הסורי, באירועי יום הנכבה במאי 2011; את מתקפת הטרור בכביש 12, שביצע ארגון ג'יהאדיסטי מסיני, באוגוסט 2011; את ההשתלטות של פעילי טרור מסיני על נגמ"ש מצרי ופריצת הגבול באמצעותו דרך מעבר כרם שלום, באוגוסט 2012; את ירי הרקטות שביצעו ארגוני ג'יהאד עולמי מלבנון, בשתיים או שלוש הזדמנויות בין 2011 ל-2013; ואת זליגת הירי מהלחימה בדרום סוריה לרמת הגולן.

על אף כל המוזכר לעיל, נראה כי נכון לשנת 2018 הגבולות של מדינת ישראל נותרו שקטים. הפעלת הכוח של ישראל ונגדה המשיכה להתנהל על פי רוב לפי כללי משחק הנגזרים מההרתעה הישראלית ומהמטרות שישראל ביקשה להגדיר לשמירה על ביטחונה. זאת, באופן שמשקף יותר הפעלת כוח מחושבת ומידתית מאשר "נפיצות", המאופיינת בדינמיות ובזליגות בלתי מכוונות. מצד היריבים - אותם שחקנים מדינתיים ולא-מדינתיים שהיו כאן לפני "הטלטלה" - אלה המשיכו לפעול על פי כללי משחק, מורתעים ככלל מהעוצמה הישראלית, תוך ניסיון לשמור על בהירות אסטרטגית. כך הדבר עם הרשות הפלסטינית ומנגנוני הביטחון הפלסטיניים כשותפים להבטחת היציבות בגדה המערבית; עם חמאס בעזה ככתובת לגמול על ירי לשטח ישראל; עם חזבאללה, מולו המשיכו להתבסס כללי משחק למערכה שבין המערכות ולעת מלחמה, אשר אפשרו לישראל לפעול נגדו מבלי להגיע להסלמה רחבה; ועם משטר אסד, המנסה בעת הנוכחית לבסס כללי משחק חדשים מול ישראל אחרי שנים בהן ניצלה את חולשתו. אפילו השחקנים החדשים, ובראשם שלוחות

⁹ ברון, המחקר המודיעיני, עמ' 27.

דאע"ש השונות בגבולות ישראל, הפגינו התנהלות מחושבת המעידה על הכרה בעוצמתה של ישראל ובנחישותה. בשלוש שנות פעילותה של שלוחת דאע"ש בסיני נורו לעבר ישראל רקטות בודדות בשש הזדמנויות שונות. זאת, חרף העובדה שהארגון מאשים את ישראל באחריות למותם של רבים ובכירים מפעיליו (במספר הזדמנויות רק בשנת 2017, בפברואר, מרץ ויולי), ובעודו מפגע בצבא המצרי ובתושבים הבדואים של סיני באכזריות ובקטלניות בל תתואר ונוטל אחריות להפלת מטוס נוסעים רוסי. מצד ישראל, הרי שזו ניצלה באופן יזום, מתוכנן ושקול את ההזדמנויות שנוצרו מתוך "הטלטה" לקידום האינטרסים האסטרטגיים שלה, יהיו אלה מניעת התעצמות חזבאללה על ידי תקיפות בשטח סוריה; הרחקת איראן וחזבאללה מגבול ישראל באמצעות סיוע לגורמי כוח מקומיים; וחיזוק הברית האסטרטגית עם מצרים אגב סיוע למאבקה בטרור בסיני.

התהוות - ההיית או חלמתי חלום?

כאשר מחברים יחד את הביטויים השונים של "הטלטה", מתקבל הסיפור שתופס במילה אחת את התופעה כולה - "התהוות". ההתהוות, כפי שמגדיר אותה ברון, היא תהליך שבסופו התרחשויות ש"בבסיסן לא היה תכנון מוקדם ואף לא הגדרה של מטרה ברורה"¹⁰. בכך, ה"התהוות" שונה במהותה מהקריאה הרציונאלית שבה היו מורגלים מקבלי החלטות, גופי מודיעין ופרשנים לקרוא את המציאות. כפי שכותב ברון, "המחקר המודיעיני כיוון עצמו משך שנים להתמודדות עם אירועים המתרחשים כתוצאה של תכנון מוקדם, הגדרת מטרה ברורה ("כוונות") ופעולה שתכליתה להגשים מטרה זאת". כדוגמה בולטת ל"התהוות", מביא ברון את המקרה של "צוק איתן". לטענתו, העימות בין ישראל לחמאס בקיץ 2014 לא נבע מתכנון אסטרטגי מוקדם העונה לתכלית מדינית או ביטחונית כלשהי, כי אם מ"הידרדרות ביטחונית שאירעה ברצועה בצל אירועי החטיפה (ובדיעבד הרצח) של שלושת הנערים הישראלים ביהודה ושומרון"¹¹. אך האם העימות פרץ בחלל ריק? האם אותה "התהוות" אמורפית היא הסבר מספק, שאפשר גם ללמוד ממנו ולהקיש לבאות? מבלי להיכנס לאיפכא מסתברא שהציג השב"כ לטענה זו, הרי שערב המבצע התקיימו תנאים - שלא לומר פערים - שבינם לבין פריצת העימות אפשר למצוא זיקה ברורה, והם שייכים לעולם האסטרטגיה הצבאית וההרתעה. היות שכך, ישראל וחמאס אף גישרו על חלקם בעקבות העימות. בין אלה ניתן למנות בעולם הרציונאלי את הבידוד של חמאס והחשיבה האסטרטגית (המוטעית אמנם) שבאלימות אפשר יהיה לפרוץ אותו ולהשיג הישגים, את הרצון לממש נכסים צבאיים, את הפיצול בין הזרוע המדינית לצבאית ואת האינטרס הישראלי לאכוף ולהחיל הרתעה שנסדקה; ובעולם הפסיכולוגי היו הגורמים האלה הטיות תפיסתיות, פערי מידע, ערוצי תקשורת לקויים, חשדנות הדדית וכמובן - מיסקולקולציה. אולם, בעידן "הטלטה" ובחסות "ההתהוות", קיבלה גם ה"מיסקולקולציה" משמעות של טרה אינקוגניטה, עולם ללא כללים וחוקים, עולם של

¹⁰ ברון, המחקר המודיעיני, עמ' 32.

¹¹ ברון, המחקר המודיעיני, עמ' 33.

דינמיקות אקראיות ותוצאות בלתי צפויות. זאת, על אף שהמיסקלקולציה - החישוב המוטעה - מניחה שקיים חישוב, קיימת "מתמטיקה", שלפיה משתנה X בצירוף משתנה Y מובילים לתוצאה Z. כיום, עושה רושם כי השימוש במונח הוא ראי למסגרת החשיבתית המשחררת את המעריך מניתוח מושכל של האינטרסים, המניעים והאילוצים האסטרטגיים שבמסגרתם מתנהל היריב.

ניקח כדוגמה את תקרית הפלת המל"ט האיראני מה-10 בפברואר 2018, אשר הובילה לחילופי מהלומות בין ישראל ל"ציר השיעי". אחד ההסברים האפשריים לאירוע הוא שאחד משני הצדדים טמן ליריבו מארב. הסבר זה משקף מהלך אסטרטגי מחושב, התומך תמיכה מלאה בטענה כי בין ישראל ליריביה במרחב מתנהל קרב מוחות מושכל ומחושב, אך הסבר זה נשלל על פי רוב. אם כן, אנו נותרים עם ההסבר שלפיו קרתה מיסקלקולציה משני הצדדים - חישוב מוטעה של "סף הגירוי" של הצד השני ושל הערכת תגובת הנגד. האיראנים מצדם, אשר ניתן להעריך כי רצו להעביר מסר לישראל על התקיפות ההולכות ומתרחבות בסוריה של נכסי משמרות המהפכה, לא העריכו כי תכניותיהם נחשפו וכי ישראל תגיב במהירות ובעוצמה. ישראל מצדה, לא העריכה נכונה את הנחישות של אסד לעמוד מאחורי הקווים האדומים ששרטט כשנה לפני האירוע ולהמטיר טילי נ"מ על מטוסי חיל האוויר, אשר חלקם כוונו לעבר העורף הישראלי. כשהתבררו תוצאות האירועים, נראה כי שני היריבים אמדו את ההישגים למול ההפסדים ואת הפוטנציאל להידרדרות - ועצרו. זאת, על אף שלכאורה לשני הצדדים היה צידוק לתגובת נגד: אסד על הפגיעה הרחבה במערך ההגנה האווירית, וישראל על ההפלה של מטוס הקרב, לראשונה זה למעלה משלושים שנה. לסיכום, הנפיצות בגבול והפוטנציאל להסלמה בעת הנוכחית הם תולדה של המאבק הניטש על אופי הנוכחות האיראנית בסוריה ובלבנון ועל חופש הפעולה של ישראל ושל תהליך הלמידה הרציונאלי של ישראל ויריביה זה את זה. נראה כי תהליך זה מתאפיין לעתים ברצון לכפות בכוח קווים אדומים או בחוסר רצון להכיר בהם ובהשתנות המציאות.

ניפוץ הקונספציה

לאור כל האמור לעיל, אפשר לומר שכנגד שלושת היסודות עליהם נשענת קונספציית "הטלטלה האזורית" - אי-יציבות, אי-ודאות ונפיצות; ניתן כיום לזהות רמות גבוהות יותר של יציבות, ודאות והפעלת כוח מחושבת ורציונאלית:

א. **מאי-יציבות להתייצבות.** את אי-היציבות הגדירו התערערות המשטרים, הערעור על הגבולות הקיימים והאתגור של הסדר המדינתי או הפוליטי הקיים. בחלוף שבע שנים מאז פרוץ "הטלטלה האזורית", גבולות המזרח התיכון נשארו יציבים ותקפים מאי-פעם. בתוכם, נשמרו השחקנים ה"טרום-טלטליים" - מדינתיים ולא-מדינתיים, במצרים ובירדן, בסוריה ובלבנון, בגדה המערבית ובעזה. המשטרים הערביים נשארו אוטוריטריים, כאלה שמחויבים במידה מועטה מאד לציבור (ובמידה רבה מאד לפטרונים ולבריתות מן החוץ) ושנוקטים יד קשה נגד אלה המערערים על הסדר הקיים.

משטרים אלה נותרו מחויבים לרעיון "המדינה" ולסדר הפוליטי הישן, גם אם הצליחו לאכוף אותו להשיבו על כנו וגם אם הם נמצאים בדרך לשם, כאשר הסדר הישן משמש להם נקודת ייחוס ומטרה סופית.

ב. **צמצום אי-הוודאות לרמתה הטבעית.** בספרו "ההפתעה הבסיסית", מגדיר צבי לניר, שלושה מצבי אי-וודאות. את הראשון הוא מכנה "מצב סיכון", שבו מרווח האפשרויות והסתברות התרחשותן ידועים, אולם התוצאה אינה ידועה. השני הוא "מצב אי-וודאות" שבו מרווח האפשרויות ידוע (כלומר, מרחב ההתרחשות קבוע וניתן להגדרה מראש), אך הסתברות התרחשותן אינה ידועה. השלישי הוא "מצב אי-וודאות מבנית", שבו גם הסתברות ההתרחשות וגם מרווח האפשרויות אינו ידוע, שכן מרחב ההתרחשות הוא דינמי, ותיתכן גם התרחשות של אפשרות שלא נחזתה בזמן קבלת ההחלטה או ביצוע פעולת ההערכה.¹²

האירועים של תחילת 2011 העמידו את אמ"ן בפני שוקת שבורה. הקונספציה ששירתה אותו עד אותה שנה קרסה באחת מול גלי המחאה, תנועות ההמונים, הארגונים הג'יהאדיסטיים שצברו תאוצה וחולשת המשטרים והצבאות הערביים. התחושה הייתה שאנחנו ניצבים בפתחו של עולם חדש, המחייב בחינה של כל הכללים שניסחנו לעצמנו לגבי המזרח התיכון וששירתו אותנו בהבנתו עד אז. אי-הוודאות - או יותר נכון, תחושת אי-הוודאות - הייתה אפוא רבה. במצב דברים זה, מרחב ההתרחשות היה דינמי ונתון לשינויים תכופים, ובתוכו מרווח האפשרויות שיכלו להתרחש במציאות נתפס כקשה עד בלתי אפשרי לאפיון ודמיון, לא כל שכן הערכת ההסתברויות של אותן אפשרויות מדומיינות. בתוך כך גם "מצב הסיכון" שנשקף לישראל, למשל במקרים של הפעלת כוח באזור, נתפס כאפוף אי-וודאות רבה נוכח השינויים במרחב ההתרחשות, באפשרויות ובהסתברויות. לדוגמה ניתן לציין את השאלה הגדולה שריחפה מעל המדיניות של מצרים תחת שלטון האחים המוסלמים לפני הפתיחה במבצע "עמוד ענן" (נובמבר 2012).

לעומת זאת, כיום בפתחה של שנת 2018, כפי שתואר בסעיף הקודם, המזרח התיכון נעשה הרבה יותר יציב, הסדר הישן אמנם לא שוחזר לגמרי אך נוצר סדר דומה לו ומספר השחקנים במרחב צומצם (גם אם עדין ישנם כמה חדשים). בהתאמה, צומצמו מצבי אי-הוודאות ומצבי הסיכון, שכן מרחב ההתרחשויות הנו קבוע ויציב במידה רבה יותר, ואת תוכו ניתן להגדיר במונחים של שחקנים, אינטרסים, יכולות וזיקות הדדיות. הדבר היחיד שנותר קבוע הוא מצב אי-הוודאות המבנית. כשמו כן הוא, מצב זה מתייחס לרמת אי-הוודאות הטבעית, הטבועה במערכת ובמציאות בה אנו חיים ופועלים. אי-וודאות זו התקיימה לפני "הטלטלה האזורית", והיא ממשיכה להתקיים גם אחריה (וגם מצדדיה ומעליה ברמה הגלובאלית ובאזורים שונים ובממדים שונים בעולם).

¹² לניר, **ההפתעה הבסיסית**, עמ' 129-130.

ג. **מנפיצות להפעלת כוח מחושבת ורציונאלית.** היום כבר אפשר לומר כי נוכח ההתייצבות של האזור, ההתבססות של השחקנים מהסדר הישן והלמידה שנוצרה מול שחקנים חדשים, פוחתים הסיכויים להפעלת כוח בלתי מחושבת, ללא תכלית וללא תכנון מראש. כאשר אנחנו מסתכלים דרומה, המציאות נעשתה יותר מורכבת ומרובדת, בין חמאס, הארגונים הסלפיים ברצועה, דאע"ש בסיני והצבא המצרי. אולם, על אף המורכבות, כל הפעלת כוח של שחקן במרחב משקפת אינטרסים וניסיון להביאם לידי ביטוי בדרך הפעולה שנבחרה וביעד לפעולה. אותו הדבר נכון לגבי הזירה הצפונית. כאשר מה שמונח על הכף הוא מלחמה מול חזבאללה, על כל משמעויותיה בכל החזיתות, הסיכויים הנם נמוכים לפריצת מלחמה כתוצאה מדינמיקה של הסלמה, וכל הפעלת כוח, אם מצד ישראל ואם מצד "הציר השיעי", נשקלת במונחים של עלות ותועלת כמה וכמה פעמים לפני הביצוע.

מעבר לכך, ההתייצבות של שחקנים ומשטרים מאפשרת חזרה להתבססות מאזני כוחות בין מעצמות וקואליציות אזוריות. כך למשל בין "הציר השיעי" בהובלת איראן לבין סעודיה וישראל. ההתחזקות וההתלכדות של "הציר השיעי" בעקבות הניצחונות במרחב הסורי-עיראקי, הגם שמהווה אתגר גדול ומורכב לביטחון האזורי, מייצרת מידה רבה של יציבות וודאות. מספר השחקנים מצומצם, מפת האינטרסים החופפים והצולבים שלהם ניתנת לשרטוט, המבנה הפוליטי והצבאי ייהפך יותר ויותר מסודר וברור וישנה כתובת להעברת מסרים ולפעולה.

דבר נוסף שנותר אם כן יציב הוא המושג - "טלטלה אזורית", אשר הפך עם הזמן לקונספציה בפני עצמה. קונספציה אשר לבני הבניין שלה הן האי-יציבות, האי-ודאות, הנפיצות וההתהוות, מהן נגזרות התובנות והאמיתות לגבי המציאות העל-זירתית והזירתית. האנטי-תיזה הפכה לתיזה. אותה מערכת תפיסתית, לכאורה פוסט-מודרניסטית, שלא התיימרה להיות קונספציה סדורה, אלא ערערה על עצם ההיתכנות של אחת כזו בסביבה כאוטית ודינאמית, הפכה בעצמה לכזו. כפי שערב מלחמת יום הכיפורים, אפשר היה לראות בכל קידום כוחות והשמשת מערכי חירום - תרגיל, ובכל רמז מדיני - הונאה; כך גם היום, בכל זירה, בכל תופעה, בכל תקרית, בכל עימות אפשר לראות את טביעות אצבעותיהן של ההתהוות, הדינמיות והנפיצות. כמו הקונספציה של '73, לבשה עם הזמן גם "הטלטלה" צורה של קונספציה עם עוצמה לא מבוטלת.

ולא בכדי - ההטמעה של קונספציית "הטלטלה" העניקה לפרשנים וחוקרים אצטלה נוחה. במקום לחקור את הדברים, ללמוד את ההיסטוריה והתרבות, לייצר תמונה רחבה של הקשרים, למצוא את הזיקות בין תופעות, להבנות את החשיבה האסטרטגית של הצד השני ולהעריך את התנהגותו, היא סימנה מוצא נוח בדמות תיאור המציאות, חשיבה יצירתית וניתוח תרחישים. הדרישה לביצוע מאמץ אינטלקטואלי מהסוג האחרון היא לשכל ישר ולהיכרות שטחית עם "היסטוריה גזרתית". כלומר, כל דיכפין ייתי ויחקור. יתרה מזאת, ההחזקה באי-היציבות, אי-הוודאות והנפיצות כדבר הקבוע

היחיד והייחודי לתקופה, מבטאת השלמה עם הפתעות. וכאשר הפתעות הן תוצאה של תהליכים בלתי ניתנים לחיזוי, הנובעים מאי-הוודאות המבנית, הרי שאין ביכולתנו להתחקות אחר שורשיהן וללמוד את סדר הסיבות והתוצאות אשר גרמו להתרחשותן, וממילא אין טעם בכך.

אולם, אם מקבלים את הניתוח שהוצג בחיבור זה, הרי שניצב בפנינו מזרח תיכון "עמוק" שהצליח לשרוד את מאורעות "הטלטלה" והוא חזק יותר מכוחם של הטכנולוגיה בעידן המידע, הכסף הסעודי וערכי המערב הדמוקרטי. אם רוצים להבין את המזרח התיכון הזה, ויותר מכך - לייעץ לישראל כיצד להתנהל במזרח התיכון הזה, הרי שיותר מהצורך בחשיבה יצירתית ובהתגברות על "כשל הדימיון" יש צורך ממשי בלמידה של ההיסטוריה, השפה, התרבות, המבנים החברתיים והערכים. מכל מקום, לדבוק בקונספציה מוטעית ולא נתונה לביקורת, זה פשוט מסוכן.

סיכום - מה ניתן ללמוד מכך על ההתמודדות עם קונספציות?

מספר שאלות מרכזיות עולות מהניתוח שהוצג כאן. האם קונספציית "הטלטלה האזורית", שבמרכזה תפיסת "ההתהוות" הייתה נכונה או לא נכונה מלכתחילה? האם ניתן היה לומר אמירה משמעותית בעניין זה מלכתחילה או שרק בחלוף הזמן? מדוע בחרנו לדבוק בקונספציה? אילו כלים היו דרושים כדי להבחין בדעיכת הקונספציה? מתי הצטברה מסה קריטית של עדויות לכך שהקונספציה הזו מאותגרת על ידי המציאות בעוצמה המחייבת לבחון את תקפותה ומתי ניתן לקבוע שיש מסה קריטית כזו? האם וכיצד ניתן לבחון את הנחות היסוד של הקונספציה?

אינני מתיימר לתת כאן תשובה פסקנית לשאלות אלה, אבל הכיוון אליו אני מוביל די ברור. הנחות היסוד של הקונספציה היו צריכות להיבחן, לכל הפחות במעמד הערכת המודיעין התקופתית. לו היינו מנסחים מלכתחילה את הנחות היסוד האלה באופן שניתן להוכיח או להפריך אותן, והיינו מנתחים איזה צרוף של הנחות יסוד עומד בבסיס כל קביעה בהערכת המודיעין שלנו, יתכן שהיינו מטילים ספק בקונספציה בשלב מוקדם יותר.

מכל מקום, נראה לאחר השתלטות הגנרל סיסי על מצרים באמצע 2013 הצטברה מסה קריטית של עדויות שחייבו להטיל ספק בתקפות הקונספציה. כבר אז היה גם ברור ש"אפקט הדומינו" לא פגע בממלכות, ושמדינות לא התפרקו.

פרשן "הניו יורק טיימס", תומאס פרידמן, כתב לאחר ביקורו בכיכר תחריר בקהיר, בעיצומן של ההפגנות ההמוניות, מאמר שכותרתו "כאשר פילים עפים". טענתו הייתה שהגם שמומחים רבים מטילים ספק באפשרות שהעולם הערבי, ומצרים בראשו, יתנערו משיטת המשטר האוטוריטרית ויאמצו תחתיה שיטת משטר דמוקרטית, בתהליך אותו יניעו המוני הצעירים, הרי שהדבר מתרחש נגד עינינו, ו"כשפילים עפים" המומחים צריכים פשוט להכיר בתופעה ולשכוח את כל מה שידעו. זו אמירה מפתה, אשר רבים בדרג המדיני ובארגוני

המודיעין במערב התפתו לאמץ. אבל היו גם כאלה שגרסו ש"פילים לא יכולים לעוף",
ושמאבקי העומק במזרח התיכון - הדתיים והעדתיים - הם אשר יקבעו את גורל האזור.
על כן, חשוב לזכור ולהזכיר, שכאשר אנו מאמצים קונספציה, שומה יהיה עלינו להיות
מודעים לכך, להבהיר לעצמנו את הנחות היסוד שלה, ולבחון שוב ושוב בכלים מקצועיים
את תקפותה.